

ХРОНІКА ПОДІЙ

УДК: -03+001.817: 314.87: 316.485.26: (477)

Тамара ДЕМЧЕНКО*

Депортації як практика «Великого терору»

(за матеріалами круглого столу «Депортація як складова державного терору в УСРР/УРСР», 24 травня 2013 р.)

У Чернігові стало вже гарною традицією презентацію чергової книги обласного тому серії «Реабілітовані історією» поєднувати із засіданням круглого столу, на який запрошуються провідні київські історики – визнані фахівці з проблем реалізації політики державного терору в сумнозвісний період 1920–1930-х і 1940–1950-х р.

24 травня 2013 р. в інституті історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного

---

* *Демченко Тамара Павлівна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка громадськості області, викладачам, студентам, журналістам і краєзнавцям було представлено четверту книгу серії «Реабілітовані історією», яка відкривається розлогим дослідженням О. Б. Коваленка й Л. С. Аскерової «Спецпоселенський проект» М. Хрущова (до історії виконання указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудовнів, на Чернігівщині) та ґрунтовною добіркою документів із фондів Державного архіву Чернігівської області. Хоча традиційно книга вміщує і списки реабілітованих (завершено опрацювання матеріалів щодо осіб, чиє прізвище розпочинається на «Д»), і цікаві нариси про долю маловідомих жертв тоталітарного режиму, проте саме тема депортацій опинилася у центрі уваги упорядників.

Попри відсутність будь-якої патетики, діловий тон, засилля канцеляризмів при описі процедури виселення у численних колгоспах області стає моторошно від картини абсолютної незахищеності громадян, які реально мали за собою невиконання мінімуму трудовнів, але звинувачувалися в усіх смертних гріхах, і на додачу – у «співробітництві з німецькими окупантами», крадіжках тощо. Наскільки щирими були їхні обвинувачі сказати важко, очевидно, багато хто боявся піти протореним шляхом до Сибіру, але картина моральної обстановки в тогочасному українському селі, що ледве чи й оправилось від війни, голоду 1946–1947 р., була жахливою. Страх депортації дамокловим мечем висів над людьми, впливав на їхній вибір, спонукав до аморальних вчинків.

Презентація книги розпочалася вступним словом директора інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського професора О. Б. Коваленка, начальника управління з питань внутрішньої політики та зв'язків із громадськістю Чернігівської облдержадміністрації А. Ф. Подорвана, першого проrektора Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка професора В. О. Дятлова, директора комунального закладу «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів “Книга Пам'яті” та “Реабілітовані історією”» Чернігівської обласної ради О. В. Лисенко.

На засіданні власне круглого столу було виголошено чотири доповіді, зміст яких виходить далеко за межі місцевої чернігівської тематики й окреслює коло проблем загальноукраїнського рівня. За винятком повідомлення Л. С. Аскерової й О. Б. Коваленка, уміщеного у четвертій книзі чернігівського тому «Реабілітованих історією», зміст доповідей київських дослідників, на нашу думку, надто важливий для розуміння сутності репресивної політики сталінського режиму, щоб залишитися в анналах хай і поважного, але все ж місцевого заходу.

Старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ (відділ регіональних проблем історії України), відповідальний секретар Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» кандидат історичних наук Р. Ю. Подкур у своєму виступі «Механізм проведення депортації в 1930-х р.» головну увагу сконцентрував на дефініції самого поняття «депортація». Виявилося, що усталеного тлумачення його ще не вироблено. Доповідач запропонував розуміти під названим поняттям форму політичних репресій, як правило позасудового характеру, сутністю яких є насильницьке/примусове виселення з місця постійного проживання не окремих осіб, а цілих груп населення, обраних за етнічними (національними), соціальними, географічними ознаками. При здійсненні депортацій до уваги не бралися ані норми чинного законодавства, ані статті цивільного чи кримінального кодексів. На думку доповідача, це – «свідоме вилучення великих мас населення в місця з екстремальним кліматом, за таких умов у депортованих залишалася тільки одна форма існування – боротьба за виживання». У такий спосіб влада позбувалася групових політичних противників – реальних, потенційних чи уявних. Кожна депортація ретельно готувалася, як справжня військова операція. Щоб нікого не пропустити, склалися порайонні списки осіб, намічених до депортації. Їх готували як місцеві органи ГПУ–НКВД, так і працівники сільських рад та спеціальні вповноважені, тобто вислизнути з потрібного зашморгу було непросто. Як правило, виселяли цілі родини, на збори давали, принаймні теоретично, від 1 до 2 годин. Ті, хто наглядав за цим процесом, вимагали, щоб люди в

першу чергу брали столярні інструменти. У 1930-х р. до місця завантаження у вагони депортованих перевозили гужовим транспортом, у 1940-х р. – частіше вантажівками. Очікування ешелонів перетворювалося на муки, про тривалий переїзд годі й говорити, а в кінці шляху на депортованих чекали – у кращому випадку – бараки спецпоселень, важка праця та повна залежність від місцевої міліції.

Історію депортованих, зокрема питання їх вживання в нове середовище, взаємовідносини з місцевим населенням тих країв, куди їх запроторювали, вивчено недостатньо. Відповідні документи зберігаються у Красноярському й Новосибірському архівах, але через безліч причин доступ до них для українських дослідників утруднений.

На перший погляд, виступи наступних доповідачів виглядали як ілюстрація до викладеної вище традиційної схеми, свого роду матриці акції депортації. Проте в історії конкретні факти слугують не тільки цеглинками для побудови умоглядних конструкцій – у сукупності вони, немов потужний прожектор, здатні висвітлити рутинний процес, показати його людський вимір.

У доповіді головного редактора журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» доктора історичних наук, професора О. С. Рубльова було проаналізовано причини депортацій польського населення Правобережної України, які широко здійснювалися радянським керівництвом у середині 1930-х р. під претекстом боротьби з «підривною діяльністю шкідницьких елементів», «агентів Пілсудського» й т. п. Насправді ж, на думку вченого, головним фактором, який зумовив виселення, стало розчарування керманічів СРСР у тому, що поляки, котрі мешкали в Мархлевському національному районі, стануть провідниками радянської політики, а сам район перетвориться на плацдарм для просування в Польщу, її радянізації. Переважна частина польського населення України вороже поставилася до політики колективізації, а у ширшому сенсі – не сприйняла реалій радянської доби. Відтак поляки й були покарані: разом із німецьким населенням їх силоміць вивезли з 800-кілометрової прикордонної зони. Доповідач навів фрагменти з автентичних чекістських документів, котрі свідчать про «підкування» й опіку органів

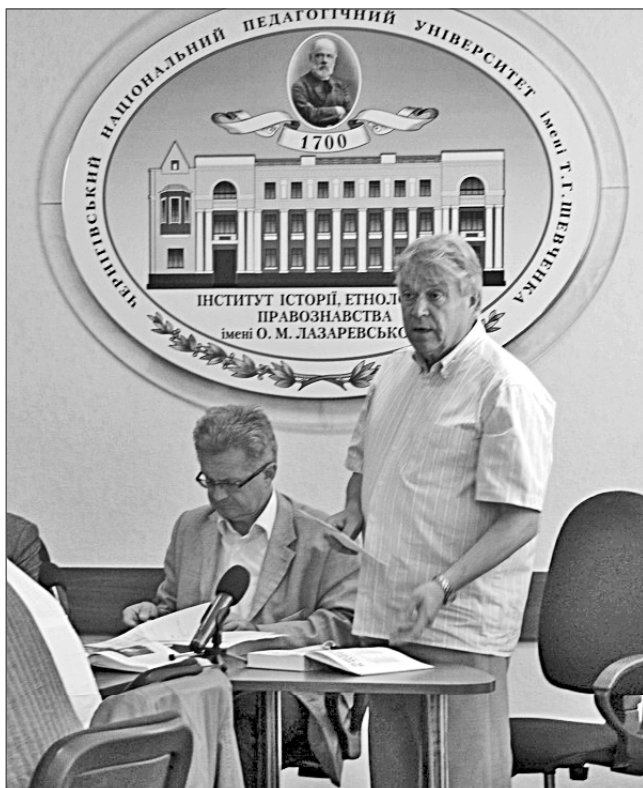
держбезпеки над депортованими: «нагору» доповідали, що все пройшло організовано, лише «випадково» загинула одна дівчинка. А насправді втрати сягали від 10 до 30% перевезених людей (тяжкої дороги не витримували хворі, люди похилого віку, новонароджені, діти).

Значний інтерес у присутніх викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ (відділ регіональних проблем історії України), заступника редактора журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» доцента О. Г. Бажана на тему «Операція “Захід”: із історії депортації населення Західної України в Казахстан». Дослідник теж віддав належне дискусії щодо змісту поняття «депортація». На його погляд, це насамперед різновид репресій проти мирного населення. Як найпереконливіший аргумент він навів причини та хід операції «Захід», котра проводилася в населених пунктах Західної України з 10 по 20 жовтня 1947 р. й мала за мету виселення родин «бандерівців» – як діючих вояків УПА, так і вбитих, засуджених, тобто вже «знешкоджених». Операція готувалася з високим рівнем секретності: безпосередні виконавці дізнавалися про її початок лише зранку (о 6-й годині) того дня, на який призначалося виселення жителів конкретного населеного пункту. Було сформовано цілу армію вповноважених, до західних областей стягнули значні сили – з розрахунку приблизно по одному солдату на родину. Звісно, існувала детальна інструкція про «законність» покарання родин уже вбитих чи ув'язнених ворогів, тож жодних питань не виникало. Дії МГБ схвалив і підтримав ЦК КПУ на чолі з Л. Кагановичем: «Забирайте якомога більше». Як і будь-які інші подібні акції, ця депортація продемонструвала різкий контраст між дбайливо розробленим сценарієм, ретельним плануванням та економічною доцільністю, юридичним обґрунтуванням карального заходу. Про моральність не йдеться взагалі.

Реальна практика будівництва комунізму у СРСР включала у себе покарання великих груп населення, цілих народів за уявні «злочини» шляхом переміщення сотень тисяч людей на територію північних і східних регіонів величезної країни. На все це витрачалися значні кошти, зусилля численної армії виконавців,

енергія керівництва. Постає закономірне питання: а чи був хоча б якийсь позитивний результат від цієї гарячкової діяльності? Оскільки досвідчені, компетентні фахівці й словом не обмовилися про нього, доводиться констатувати, що, крім сліз, горя, втрати здоров'я, майна, самого життя, народи України від депортації нічого не виграли.

Хочеться висловити побажання, щоб матеріали доповідей було якнайшвидше опубліковано. На нашу думку, дефініції, фактографічний матеріал, висновки, які прозвучали на засіданні круглого столу, стануть у пригоді багатьом викладачам, студентам, усім, кому не байдужа історія нашої країни.

О. С. Рубльов та О. Б. Коваленко під час роботи круглого столу «Депортація як складова державного терору в УСРР/УРСР».